

komen. Naar mijn mening zouden dan veel niet-Nederlandse psychiaters een betere inleiding in de materie hebben gekregen dan nu het geval zal zijn.

Rein Nauta
(Eelde)

Westerink, Herman (2012), *The Heart of Man's Destiny: Lacanian psychoanalysis and early Reformation thought*, New York: Routledge, ISBN 9780415693929, pp. 161, \$ 135.00.

Toen ik nog niet zo lang in Tilburg werkte, bracht ik in een terloopse discussie met een al wat gevorderde, oudere studente de voor mij vanzelfsprekende gedachte naar voren dat wij allemaal zondaars zijn. Verschrikt riep ze uit: "Dat meen je niet!" Onverhoeds was ik op een tegenstelling gestoten tussen een denken dat geworteld was in de Protestantse Reformatie en een mensbeeld dat nog ontleend was aan een door de Griekse filosofie gevormde middeleeuwse scholastiek.

Het is het probleem van de zonde, van het kwaad dat het thema vormt van een buitengewoon interessante studie van de Nederlandse, in Wenen werkzame godsdienstpsycholoog Herman Westerink, in 2002 gepromoveerd op een studie over het denken van een theoloog uit de Nadere Reformatie, Willem Teellinck. Het onderwerp van het hier besproken boek betreft de ethiek van de psychoanalyse, de motivatie tot en rechtvaardiging van het goede handelen, zoals aan de orde gesteld door de Franse analyticus Jacques Lacan. Lacan wijst daarbij op de verwantschap tussen Freud en de vroege reformatoren, Luther en Calvijn.

Voor Freud bestond er niet zoiets als een natuurlijke aanleg tot het doen van het goede. Daarvoor kan men aan het niet-goede, het kwade te veel genoeg beleven. Immers wat niet goed is kan juist wel aangenaam en wenselijk zijn voor het ego. Er is dus een externe invloed die beslist wat goed is of niet. Waar moderne, verlichte theologen religie beschouwden als een leer van de moraal, een ethiek voor het alledaagse leven, is Freud daarover tamelijk sceptisch. Hij onderzoekt ook religie met zijn archeologische methode – waar komt het gedrag vandaan? Deze methode maakt het Verlichtingsideaal van een zelfbewust, autonoom individu in wiens wezen – 'the heart of man's destiny' – het goede geborgen is, tamelijk illusionair. Er is een basaal schuldgevoel, zelfverwijt, dat onafhankelijk is van, en al eerder bestaat dan, welke opvatting over het goede, morele handelen ook. Freud legt in zijn beschrijving van het Oedipus complex de nadruk op een immer aanwezige ambivalentie: de zoon draagt de schuld over de moord op de vader, die hij zowel haat als bemint. Dit schuldgevoel kan aanleiding geven tot een neurotisch, excessief, dwangmatig moralisme, maar is ook de bron van beschaving en religie. Dusdoende beschrijft hij in seculiere termen wat theologen al veel eerder duidelijk meenden te maken: het effect van de erfzonde. Het schuldgevoel dat zowel present is in de neurose als in het christelijk geloof vinden beide hun oorsprong in een prehistorische gebeurtenis

die de oorzaak is van een gevoel van collectieve schuld, betoogt Delumeau, Theodor Reik citerend, in zijn studie over de Westerse schuldcultuur. Daarmee is er eerder een zekere verwantschap met de protestantse traditie dan met de katholieke. De laatste legt veel meer de nadruk op allerlei losse zonden die vermeden of vergeven kunnen worden, of waarvoor in berouw boete kan worden gedaan. De grote theologen uit de Reformatie, Luther en Calvijn, daarentegen weten dat zulke praktijken tekort doen aan de overmacht van de zonde, aan het totale en absolute karakter van 's mensen zondige staat.

Waar Thomas van Aquino had verdedigd dat God als het absoluut Goede nooit de bron kon zijn van het kwaad, werd op het concilie van Trente vastgesteld dat God het kwaad niet wil, hoogstens toelaat. Voor Luther echter is het kwaad in de mens juist wel door God gewild, God haat de mens maar heeft hem ook lief. Hij bewerkt in ons zowel het goede als het kwade. Een dubbelzinnigheid die eveneens door het stellen van de wet wordt gecreëerd. Tegen Erasmus stelt hij dat de wet geen expressie is van de vrije wil, maar juist toont dat wat wij willen wij niet kunnen doen. Het probleem van het kwaad, aldus Lacan, is dus gelokaliseerd in de verhouding tussen Schepper en schepsel, tussen Vader en zoon. Het kwaad is dus niet iets negatiefs, de afwezigheid van het goede, maar heeft een positieve inhoud: de inherente neiging tot het doen van het kwade. De Heidelbergse Catechismus heeft dit al in Zondag 2 geformuleerd, de mens is van nature geneigd God en zijn naaste te haten. Het is de wet die hem de zonde doet kennen (Romeinen 3:20).

Dit laatste is nu juist het moment van inauguratie van de moderne mens: de mens die door introspectie van het eigen bewustzijn tot de gevolgtrekking komt dat hij niet degene is die hij zou willen zijn. Door Freud wordt het autonome Cartesiaanse ego onder kritiek gesteld. Achter een façade van hoogstaande moraliteit is er de drijfkracht van amorele wensen en verlangens. De psychoanalyse is contrair aan een utilitaire ethiek waarin geluk wordt gevonden in een combinatie van rationele keuzes en sociale consensus. De neurose ontstaat juist waar conformiteit aan de samenleving leidt tot frustratie van eigen verlangens.

In het begin van het moderne debat over de autonomie van de mens, wijst Luther al op hetgeen Freud later zal bevestigen: de mens is geneigd tot het kwade, en God haat de mens. Freud stelt immers de vraag of dat wat plezier geeft ook moreel het juiste is. De neurotische mens die lijdt juist aan de dwang tot conformisme. Het is deze dialectiek tussen verlangen en controle, tussen drift en beheersing, die de kern vormt van Lacans seminar over de ethiek van de psychoanalyse. Genot en geluk zijn alleen maar mogelijk in termen van contrast en beperking. Het verlangen wordt gewekt door de restrictie, door wat verboden wordt, door de wet, het woord van de vader. Moraliteit, beschaving zijn niet gegeven maar gegrond op een schuldgevoel dat ontstond uit een conflict tussen liefde en haat. Het conflict en de ambivalentie ontstaan in de vroege relatie tussen moeder en kind. In die relatie is de ander de beminde maar ook de vreemde, er is altijd iets vreemds dat de ander tot ander maakt. Dit andere van de ander (*das Ding, la Chose*) is het ultieme object van het verlangen, uitreikend boven het goede en schone, wat hoort en mag. Naar Lacan

meent, herkent Luther in dit verlangen naar het andere 'the heart of man's destiny'. Het Ding is zowel de bron van het verlangen maar tegelijk het verboden object ervan.

In zijn inleiding op wat in de overige hoofdstukken aan de orde wordt gesteld – de menselijke wil en de verborgen God, erfzonde en morele verantwoordelijkheid, zonde en geweten – laat Westerink zien hoe de vroege reformatoren preluderen op wat Freud en Lacan als het wezenlijke maar conflictueus ongrijpbare van de mens hebben laten zien. Als theoloog verklaart hij de dubbele predestinatie, als psycholoog het schuldgevoel en het geweten. Zijn studie is buitengewoon rijk, maar niet eenvoudig. Het heeft mij veel tijd en denkkraft gekost het betoog steeds in zijn finesses te volgen. Ik meen dat de schrijver een fundamentele studie van het menselijk verlangen aan de lezer heeft voorgelegd die de, veelal verdrongen, tragiek van het menselijke bestaan ten diepste peilt.

Rein Nauta

(Eelde)

Hellemans, Staf & Jozef Wissink (red.), *Towards a New Catholic Church in Advanced Modernity: Transformations, Visions, Tensions*, Zürich-Münster: LIT, pp. 280, ISBN 9783643902047, € 29.90.

Anthony, Francis-Vincent & Hans-Georg Ziebertz (red.), *Religious identity and national heritage: Empirical-theological perspectives*, Leiden-Boston: Brill, pp. 310, ISBN 9004228756, \$ 201.95.

De wisselwerking tussen religie en de samenleving met haar instituties is een van de kernthema's van de godsdienstsociologie. Twee recent verschenen publicaties besteden aandacht aan deze wisselwerking vanuit multidisciplinair perspectief. Een aardige bijkomstigheid om beide boeken tegelijk te bespreken is dat de redacteurs van de bundels oud-collega's van de Katholieke Theologische Universiteit in Utrecht zijn.

De bundel van Hellemans en Wissink is, zoals ze zelf zeggen, een zoektocht van de *School of Catholic Theology* (de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit Tilburg, ES). Dit is een verklaring voor het hoge aantal theologische dan wel theologisch-historische bijdragen in de bundel. De zoektocht is bedoeld "... to describe the crucial changes in the [katholieke] Church after 1960, to determine what the new shape of the Catholic Church in the West is/will be ...", en bevat daarom veel bijdragen die beschrijven hoe deze kerk na het Tweede Vaticaans Concilie is veranderd op een flink aantal aspecten (de bijdrage van Witte over de kerkleer, van Speelman over de liturgie, van Meyers over kerkrecht). De grote concentratie op de invloed van deze kerkvergadering is te verwachten daar dit jaar het vijftigjarig jubileum ervan gevierd wordt, die heeft echter wel als nadeel dat er verdubbeling optreedt met andere publicaties die in dit jubileumjaar verschijnen en dat het huidige tijdsgewricht onderbelicht blijft. Voor sociologen zijn deze theologische bijdragen wel degelijk relevant omdat ze laten zien hoe een kerkformatie in staat is om